

A *jen* szó és ami körülötte van

1. A gazdasági recesszióval még mindig küzdő Japán továbbra is a mai világ második legnagyobb nemzetgazdaságával rendelkezik, így nemzeti valutájának, a jen árfolyamának változásait a nemzetközi piac elemzői állandóan figyelemmel kísérik. 1871-et

írtunk, amikor a japán kormány életbe léptetett egy új pénzegységet, amelynek neve azóta a *yen* betűképpel rendelkezik a latin betűket használó nyelvek zömében. A *yen* betűképben és az ehhez hasonló alakváltozatokban – köztük a magyar *jen*-ben is – a japán írás-és hangtörténet egy érdekes aspektusa rejtőzik. Az alábbiakban arra a kérdésre keresünk választ, hogy a japán pénzegység neve a latin ábécét használó nyelvek zömében miért rendelkezik *jen* vagy *yen* betűképpel, mikor a szó japán kiejtése [en], és ennél fogva a latin betűs átírásának is *en*-nek kellene lennie bármelyik szerint is a jelenleg Japánban használatos két- vagy háromféle átírási rendszer közül. (A japán nyelvi adatok – ha külön nem jelezzük – a *Hyōjunshiki* [standard stílusú] átírási rendszer szerint, azaz az ún. *shūsei Hebonshiki* [módosított Hepburn-stílusú] átírásban szerepelnek, és utánuk – ha szükséges – a magyaros átírású alak áll. A kúpos ékezet helyett vízszinteset használunk, és szükség esetén a *ye*, *wi*, *we* és *wo* betűkapcsolatokat is alkalmazzuk, amelyek jelenleg nem használatosak a szóban forgó rendszerben. Nem japánul íródott – latin betűs – szavak természetesen eredeti alakban szerepelnek dőlt betűvel.)

Amikor a japán szavak latin betűs átírásáról beszélünk, arra gondolunk, hogy japán szavakat, esetleg mondatokat írnak le latin betűkkel, ami gyakorlatilag igen korlátozottan, mindenekelőtt helynevek, személynevek, laccímek, tulajdonnevek stb. eseteiben figyelhető meg a külföldiek előtt. Az viszont más kérdés – bár szorosan összefügghet ezzel –, hogy egy-egy szó jövevényszóként bekerülvén az idegen nyelvekbe milyen betűképpel fog rendelkezni. Ezt a kettőt azonban néha nehéz szétválasztani, hiszen gyakorta az utóbbi betűkép az előbbiből eredhet. A *jen*-féle betűkép keletkezési körülményeinek jobb megértése végett először tekintünk át a japán hang- és írástörténet számunkra fontos állomásait, majd térjünk rá a latin betűs átírás problematikájának azon aspektusára, amely a *yen* betűkép születésével kapcsolatos. Cikkünk végén pedig sort kerítünk a japán nevek magyar helyesírásának kérdésére is, különös tekintettel erre a szóra.

2. Induljunk ki az ún. Ötven szótag (hang) táblázatából (*Gojūonzu*), amely manapság a japán hangrendszer és a kana írásrendszer oktatásában a latin ábécéhez hasonló szerepet tölt be. Ez egy 50 cellás táblázat, és körülbelül ezer éves múlttal rendelkezik, de eredetileg nem a japán nyelv hangrendszerének összefoglalásaként jött létre, hanem a kínai írásjegyek (*kanji*-k) vagy a szanszkrit hangalakjainak lejegyzése céljából; vagy inkább mind a kettő irányából tevődött össze (l. részletesen MABUCHI KAZUO, *Gojūonzu no hanashi*. Tokió, 1993.). Nagy vonalakban néhány szót kell ejtenünk az összesen 10 sort és 5 oszlopot kitevő kana „ábécé”-nek – amely tehát elvileg összesen ötven kanajelből áll – az *a*-, a *ya*-, valamint a *wa*-sorú kanajeleiről és azok hangértékéről, mivel ezek kérdésünk szempontjából nem közömbösek. Időben visszamegyünk a Heian-korra, amikor a magánhangzók száma az előző időkhöz képest csökkent, és a IX. század második felére öt lett, amennyi jelenleg is: *a*-sor: ア[a], イ[i], ウ[u], 衣[e], オ[o]; *ya*-sor: ヤ[ja], ヤ[ja], ヨ[ju], 江[je], ヨ[jo]; *wa*-sor: ワ[wa], ヰ[wi], ヱ[we], ヲ[wo]. Tehát ezekben az időkben 13 (összesen 48) szótaggal, illetve szótagjellel számolhatunk. (Ami a két üresen hagyott helyet illeti, esetleg az *a*-sorban található *i*-t, valamint *u*-t lehet ismételten beiktatni.) Erre az időszakra vonatkozik az összesen 48 kanajelből álló „Ametsuchi no kotoba” néven ismert vers, amely a X. század közepére készült el a kanajelek tanulásának megkönnyítése végett. Azzal kapcsolatban, hogy ebben az ㄨ (エ) jel kétszer fordul elő, OKUMURA TERUZANE (1792–1845) és mások – a *man'yōgana*-k (azaz olyan kínai írásjegyek, amelyekkel japán szótagokat jegyeztek le fonetikus) elemzései alapján – ki-derítették, hogy a két azonos kanajel mögött két egymástól eltérő hangérték rejtőzik: az *e* és a *je* (OKUMURA TERUZANE, Kogen e e ben. ŌYA TŌRU, Kogen ee ben shōho. Tokió, 1977. I; TSUKISHIMA HIROSHI, Rekishiteki kanazukai. Tokió, 1986. 108–11). Korábban

e kétféle ejtés jelölésére – ekkor még nem születtek meg a kanajelek – olyan *man'yōgana*-kat használtak, amelyekkel meg tudták különböztetni a kiejtést. Az egyik csoportjukhoz tartozott az *e* 衣, a másikhoz pedig a *je* 江 *man'yōgana*, így utólag az Ötven szótag táblázatában az előbbi az *a*-sorba, az utóbbi pedig a *ya*-sorba helyezhető. Az *e* csak szókezdő, a *je* pedig nem szókezdő helyzetben is előfordulhatott.

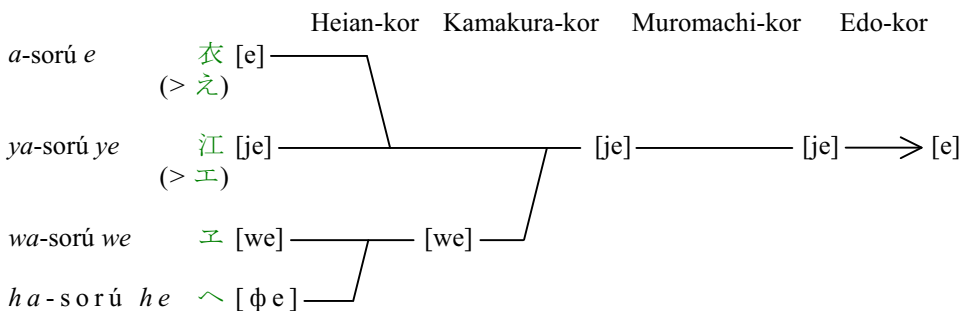
Ez az állapot megközelítőleg egy évszázadig tartott, amíg a X. század közepe után az *e* és a *je* össze nem keveredett egymással vélhetően az utóbbi javára. (A X. században végbement hangfejlődést részletesen tárgyalja OGURA HAJIME tanulmánya: 'E' to 'ye' no gōryū katei: Kokugogaku 52. 2001/1: 1–15.) Erre az időszakra vonatkozik az „Iroha uta” vers, amely összesen 47 kanajelből állt. A XI. század második felétől az *o* és *wo* közti megkülönböztetés is megszűnt; valószínűleg az utóbbi javára. A XII. század végétől a körülbelül másfél évszázadig tartó Kamakura-korban pedig a *wi* és *i* között, valamint a *we* és *je* között is végbement a keveredés, mind a két esetben az utóbbi javára. (Ebben a vonatkozásban meg kell említenünk legalább három alapvető írást HASHIMOTO SHIN-KICHI tollából, aki nagy érdemet szerzett a japán nyelv történetének kutatásaiban. Kodai kokugo no 'e' no kana ni tsuite. In: UŌ., Moji oyobi kanazukai no kenkyū. Tokió, 1949. 192–225; Kokugo no onsetsu kōzō to boin no tokusei. In: UŌ., Kokugo on'in no kenkyū. Tokió, 1950. 202–28; Gendai hyōjungo no 'e' onsetsu no yurai. In: UŌ., Kokugo on'inshi. Tokió, 1966. 313–52. L. még OKUMURA MITSUO, Kodai no on'in; TOYAMA EIJI, Kindai no on'in. In: On'inshi, mojishi. [Kōza kokugoshi. 2. kötet] Szerk. NAKADA NORIO. Tokió, 1972. 98–102, 135–6, 176–81; MABUCHI KAZUO, Kokugo on'inron. Tokió, 1971. 48–60; CHRISTOPHER SEELEY, A History of Writing in Japan. Leiden, 1991. 104–15.) A helyzetet még bonyolultabbá tette a Heian-korban tért hódító jelenség, amely *ha-gyō tenko* néven ismert a szakirodalomban. Arról van szó ugyanis, hogy a *ha*-sor (*ha*, *hi*, *fu*, *he*, *ho*; az akkori kiejtés szerint: *ɸa*, *ɸi*, *ɸu*, *ɸe*, *ɸo*) nem szóeleji (azaz szóközepi és szóvégi) helyzetben összekeveredett a *wa*-sorról (*wa*, *wi*, *u*, *we*, *wo*). Például a 'gondolni' jelentésű igének, az *omou*-nak (a történeti kanahasználat szerint az *o+mo+fu*-nak) a ragozása eleinte következő ejtésű volt: *omɸa*, *omɸi*, *omɸu*, *omɸe*. Ezek a *ha-gyō tenko* következtében *omowa*, *omowi*, *omou*, *omowe*, majd a *we* > *je* és a *wi* > *i* hangfejlődés miatt *omowa*, *omoi*, *omou*, *omoje* ejtésűek lettek. Ugyanis a *Ūhi* kanajel az *ʌi*-vel és a *ɸwi*-vel, a *ɸu* pedig az *Ūu*-val, valamint a *~he* a *ɸwe*-vel és a *ɸye*-vel keveredtek össze. Ezért például a kanajelekkel jelölt *yu+we* ('ok') ejtésben *juje*-re változott, így ezzel az a helyzet állt elő, hogy ezt a szót a kanajelekkel *yu+we*-nek, *yu+ye*-nek és *yu+he*-nek is lehetett jelölni, hiszen ekkorra egyazon hangértékkel rendelkezett a háromféle kanajel (*ɸwe*, *ɸye*, *~he*), s ezeket így csak alakváltozatnak tekintették a korabeli tollforgatók (ŌNO SUSUMU, Kanazukai no rekishi. In: Moji [Iwanami kōza Nihongo 8. kötet]. Tokió, 1977. 303–5; l. még HASHIMOTO i. m. 1966. 30–45; MABUCHI i. m. 1971. 77–82; TSUKISHIMA i. m. 8–19).

A *je* ejtés azonban, amelyre továbbra is háromféle kana jelölésmód volt, az Edo-korban *e*-re változott, amikor a *wo* ejtés *o*-ra való változása is lezajlott. A kana „ábécé” kérdéses három sorára nézve tehát hangértékük tekintetében mindössze 9-féle (*a*, *i*, *u*, *e*, *o*; *ja*, *i*, *ju*, *e*, *jo*; *wa*, *i*, *u*, *e*, *o*) lett a szótagok száma, bár a 12-féle kanajel (*a*, *i*, *u*, *e*, *o*; *ya*, *i*, *yu*, *e*, *yo*; *wa*, *wi*, *u*, *we*, *wo*) megmaradt egészen addig, amíg 1946-ban be nem vezették az új kanahasználatot, amely a *wa*-sorból a *wi* és a *we* kanajeleket eltörölte, a *wo*-t pedig megtartotta, tehát 47-ről 45-re csökkent a kanajelek száma, ha nem vesszük figyelembe az egyetlen, csak mássalhangzót jelölő *n* kanajelt. Előfordult tehát néha, hogy egyes szavak kiejtése és a leírt kanajelekkel rögzített hangsor nem fedte egymást, vagyis a kana íráskép elavult hangállapotot tükrözött, bár helyesírásiilag elfogadott volt. Arra vonatkozóan, hogy a *je* > *e* hangváltozás pontosabban mikor ment végbe az Edo-korban, nem

rendelkezőnk biztos adatokkal, de vélhetően az 1700 utáni időszakban zajlott le (HASHIMOTO i. m. 1966. 350–2, TOYAMA a XVIII. század közepére teszi: i. m. 239). Az alábbi táblázat összefoglalja az eddig elmondottakat.

1. táblázat

(HASHIMOTO i. m. 1966. 254, TOYAMA i. m. 176 nyomán)



Egyúttal megjegyezzük, hogy ezen általában elfogadott nézetel szemben – amely mindenekelőtt az alább említendő portugál anyagok tanúságára támaszkodik – egyes kutatók az *a*-sorú *e* hangváltozásával ([e] > [je] > [e]) kapcsolatban olyan véleményt juttatnak kifejezésre, miszerint fonémaként az /e/ változatlanul tovább élt és él (YANAGIDA SEIJI, Muromachi jidai no kokugo 24–32; l. még HIZUME SHŪJI, Kinsei makki on'in sakusha no edogo boin kansatsu. In: Tōkyō daigaku kokugo kenkyūshitsu sōsetsu hyakushūnen kinen kokugo kenkyū ronshū. Tokió, 1998. 647).

3. Ennyi hang- és írástörténeti áttekintés után térjünk rá magára a *jen* szóra. A *jen*-t most egy kínai írásjeggyel (*kanji*-val, 冫) szokás jelölni, amelyet két kanajellel (*e*+*n*: 工 冫) is lehet rögzíteni. A II. világháború előtt ugyan ezt az alakot is használták, amely valószínűleg Japánban kelt életre és nincs meg a kínaiiban (HIDA YOSHIFUMI, Kindai nihongo to kanji. In: Kanji kōza. SATŌ KIYOJI szerk., 8. kötet. Tokió, 1988. 8), de 1949-ig hivatalosan egy eredeti, bonyolultabb írásjegy (冫) volt használatos, melyet a kínaiiban most is alkalmaznak. 1946 előtt a történeti kanahasználat (*rekishiteki kanazukai*) volt érvényben, miszerint a kérdéses szó első kanajelére nem az *a*-sorú *e*-jelet, hanem a *wa*-sorú 工 (冫) *e*-jelet alkalmazták, amelynek hangértéke – ahogy fent láttuk – a *we*-n és majd a *je*-n át *e*-vé vált, és amely manapság nem használatos. Való igaz, hogy erre a szóra és általában a kínai eredetű szavakra elvileg nem kanajelek, hanem a kínai írásjegyek használatosak, de nem elhanyagolható kérdés volt az írástudók számára az, hogy eredetileg hogyan olvastak egy-egy kínai írásjegyet különösen akkor, amikor a hangfejlődések következtében kusza helyzet teremtődött a kanahasználatban. Ismeretes, hogy MOTOORI NORINAGA (1730–1801.) volt az, aki ezen a téren nagy eredményt ért el, és a kínai írásjegyekre úgymond lerakta helyes kanahasználat alapköveit, amelyeket a későbbi tudósok még jobban csiszolgattak. A „Mojigoe no kanazukai” (1776.) című munkájában – amellyel szemben mai szemmel nézve némi kifogások merülnek fel – foglalkozott ezzel a kérdéssel, és a *jen* kínai írásjegyet a *wen* csoportjába sorolta (In: MOTOORI NORINAGA zenshū. 5. kötet. Tokió, 1970. 355). Megemlítendő, hogy a történeti kanahasználat – beleértve a *jion kanazukai*-t is, amelyen Motoori munkálkodott –, amely a Meidzsi-kor óta egészen 1946-ig volt érvényben, körülbelül a X. századi állapotot tükröző kanahasználaton alapult.

Kanyarodjunk vissza most a több mint másfél évezreddel korábbi időkre, hogy bepillantást nyerhessünk a hangtörténet bonyadalmaiba, s utaljunk összehasonlítóképpen a kínai pénznemre, a 元 jüanra (*yuán* a *pinyin* átírásban). A japán *jen*-t jelölő kínai írásjegy kínai ejtése most azonos a kínai pénzegység nevével, a *jüan*-nal – amelyet egy dinasztia megnevezésére is használnak –; ennek japános olvasata (*on'yomi*) azonban *gen* és *gan*. A két kínai írásjegy a kínai nyelven belül a következő hangváltozásokon át jutott a mai *yuán*-hoz (a következő időrendben: a Csou-, Kin- és Han-kor > a Szui- és Tang-kor > a Szung-, Jüan- és Ming-kor > a jelenkor; TÖDŐ kínai írásjegyek lexikonából idéztük a hangváltozásokat: TÖDŐ AKIYASU, *Gakken kanwa daijiten*. Tokió, 1978. 102, 119; l. még BERNHARD KARLGREN, *Analytic Dictionary of Chinese and Sino-Japanese*. Párizs, 1923. 377, 379; EDWIN G. PULLEYBLANK, *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver, 1991. 386).

2. táblázat

japán	(円)	> wen > jen > en	元	> gwan/gwen > gan/gen
kínai	圓	↑ fiuan > fiuen > iuen > üan (yuán)	元	↑ ŋuãñ > ŋiuãñ > iuen > üan (yuán)

Ez annyit jelent, hogy a japánok akkor vették át ezt a két kínai írásjegyet kiejtésükkel együtt, amikor a kínaiiban a hangértékük még eltért egymástól. Az eredeti kínai hangalakok megváltoztak a japán hangrendszerbe való beilleszkedésük folyamán, és ha a szóban forgó két kínai írásjegy szókezdő mássalhangzóját nézzük, leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy az egyiknél a fi Ø-nak és a másiknál pedig a ŋ g-nek felelt meg a japánban. A szóvégekezdő (*kaion/kaibo*, *medial*) *-u-* pedig, amely mind a két kínai írásjegy ejtésében megtalálható, *-w-* hangra változott a japánban (l. TÖDŐ i. m. 1584–5; HAYASHI CHIKAFUMI, *Nihongo no kanjion*. In: NAKADA NORIO – HAYASHI CHIKAFUMI, *Nihon no kanji*. Tokió, 2000. [eredetileg 1982-ben jelent meg] 355–91). Ami a szónkat illeti, a korabeli kínai ejtés így a japán hangállománynak megfelelően valamikor *wen* lett, amely a Kamakura-korban *jen*-re, az Edo-korban pedig *en*-re változott. Mellesleg megjegyezzük, hogy a *gwa/gwe*-féle hangalakok (*kwa*, *gwa*, *kwi*, *gwi*, *kwe*, *gwe* stb.) – amelyeket *gōyōon*-nak vagy *wa-gyō yōon*-nak hívnak – kínai nyelvi hatással keltek életre a kínai eredetű szavaknál (a *gwan* > *gan* a *goon* olvasattípushoz és a *gwen* > *gen* pedig a *kan'on* olvasattípushoz tartozik). A Muromachi-kor végére azonban közülük már csak a *kwa* meg *gwa* maradtak meg, amelyek pedig *ka*-ra és *ga*-ra változtak nagyjából az Edo-kor második felében, bár egyes vidékeken még ma is megtalálhatók (HASHIMOTO i. m. 1966. 120–6; TOYAMA i. m. 252–4; vö. MABUCHI i. m. 1971. 138–9). A kanahasználatban mégis a *ku+wa* és *gu+wa* jelölésmód élt tovább egészen 1946-ig, ami hatással volt a latin betűs átírás módjára.

Itt jegyezzük meg egyúttal, hogy ha a Távol-Kelet országaiban – Kínában, Japánban és Koreában – valaha olyan jellegű közös valutára lesz szükség, mint az euró, amelyet néhány évvel ezelőtt Európa több országában is bevezettek, kézenfekvő gondolatként merülhet fel, hogy elnevezésül a *jen*-t, pontosabban az ezt jelölő kínai írásjegyet válasszák, noha az fogas kérdés lenne, hogyan írják át egyöntetűen latin betűkkel. Tudniillik a tajvani pénzegység neve a külvilágban tajvani dollárként ismert ugyan, de a pénzen kínaiul a szóban forgó írásjegy圓 (japánul *en*, kínaiul *jüan*) szerepel, amely 1949-ig használatos volt Japánban is. Hasonló a helyzet az angol és kínai nyelvű feliratos hongkongi dollárnál is a XIX. század óta. A kínaiak a mexikói dollár ezüstérmét 銀圓 *yinyuán*-

nak, vagyis *ezüst jüan*-nak hívták, tekintettel arra, hogy az érmék kör (*yuán*) alakúak voltak, és 1864-ben már az egy dolláros hongkongi ezüstérmén a 圓felirat is jelen volt. Mivel azonban az írásjegy meglehetősen bonyolult volt, ezt gyakran helyettesítették az azonos ejtésű 元 (japánul *gen*) írásjeggyel, amely később a kínai pénzegység nevének rangjára emelkedett (MIKAMI RYŪZŌ, *En no tanjō*. Bőv. kiadás. Tokió, 1989a. 180–1). A kontinensen mind a két írásjegy használatos a kínai pénzegység nevének jelölésére, és a japán *jen*-t kínaiul 日元 (vagy esetleg 日圓) *riyuán*-nak, azaz japán *jüan*-nak, az amerikai dollárt 美元 *měiyuán*-nak, azaz *amerikai jüan*-nak hívják. A koreai pénzegység neve, a *von* (*won*) ama kérdéses kínai írásjegy koreai olvasata, amellyel Japánban a *jen*t jelölték hivatalosan 1949-ig.

4. Az alábbiakban nézzük meg közelebbről a japán nevek, szavak latin betűs átírásának kérdését, különös tekintettel a *jen* szóra. A japánok a XVI. században ismerkedtek meg a latin írással főleg jezsuita szerzetesek révén, akik Japánba érkezvén mindenekelőtt a keresztény vallás terjesztése érdekében tanultak japánul. Zömmel a portugál misszionáriusok keze alól kerültek ki olyan kisebb-nagyobb vallási, irodalmi és nyelvi munkák is, amelyek japánul jelentek meg latin betűs átírásban. A latin betűs átírás módja, amely a korabeli portugál nyelvet vette alapul, a kezdeti ingadozások után nagyjából egységesé vált, miután Alessandro Valignano 1591-ben nyomtatni kezdett a Japánba magával hozott nyomdagéppel (HASHIMOTO i. m. 1966. 347–50; TOYAMA i. m. 177–8). Említést érdemel Joam Rodriguez (João Rodrigues, 1561 táján –1634) munkássága, aki több mint harminc évet töltött Japánban a jezsuita rend tagjaként, és az európaiak közül elsőként adott ki egy komoly japán nyelvtant, amelynek két változata volt: egy részletes és egy rövid. Mind a két munkájában megtaláljuk az Ötven szótag táblázatát latin betűkkel is átírva, amelyről *Goin* (*Goyn*) néven szól. Nézzük meg a kérdéses három sort: *A, I, V, Ye, Vo; Ya, Y, Yu, Ye, Yo; Va, I, V, Ye, Vo*. (JOAM RODRIGUEZ, *Arte da Lingoa de Iapam*. Nagaszaki, 1604–8. Reprint: Tokió, 1976. 56. Japánra fordította DOI TADAO, *Nihon dai bunten*. Tokió, 1955. 224; UŐ., *Arte breve da Lingoa Iapoa*. Macau [Aomen], 1620. Japánra fordította IKEGAMI MINEO, *Nihongo shō bunten* 1–2. Tokió 1993. 1: 50–1). Láthatjuk, hogy az *a-*, *ya-* és *wa-*sorban levő *-e* magánhangzós szótagok betűképe mind *Ye*. Ez összhangban van azzal, hogy a XVII. század elején napvilágot látott nevezetes japán–portugál szótárban (*Vocabulario de lingoa de Iapam com adequação em Portugues* [Nagaszaki, 1603–1604. Reprint: Tokió, 1973., 1976.]) az ábécé rendbe szedett japán szavak közül *E*-vel kezdődők nincsenek, hanem helyettük *Ye*-vel kezdődő szavak szerepelnek. Ez a jelenség a körülbelül két és fél évszázaddal később megjelent JAMES CURTIS HEPBURN (1815–1911) korszakalkotó japán–angol szótárának 1. kiadásában is megfigyelhető, melynek előszava szerint a szótár összeállításánál a japán–portugál szótárra is támaszkodott (*A Japanese and English Dictionary: with an English and Japanese Index*. Jokohama, 1867. v).

Témánk szempontjából lényeges az, hogy a XIX. században, amikor a japán kormány bevezette a jen pénzegységet, ennek ejtése általában már [en] volt. Ennek ellenére szinte majdnem minden latin írásos nyelvben gyökeret eresztett a *yen* névforma. Több-ször olvassuk a szakirodalomban azt, hogy a *yen* betűkép HEPBURN szótárának 1. kiadásában alkalmazott átírási rendszerből származik és ebben az alakban megmarad napjainkig (KIKUZAWA SUEO, *Kokuji mondai no kenkyū*. Tokió, 1929. 129; KOIZUMI TAMOTSU, *Nihongo no seishohō*. Tokió, 1978. 210; MIKAMI RYŪZŌ, *En no rekishigaku*. Tokió, 2001. 203–6). HEPBURN szótára, amely angolul írt japán értelmező szótárnak is tekinthető, először 1867-ben látott napvilágot, a második kiadás 1872-ben Jokohamában, a harmadik pedig 1886-ban Tokióban jelent meg „A Japanese–English and English–Japanese Dictionary”

címmel. HEPBURN minden alkalommal bővítette, kiegészítésekkel látta el őket, és némi változtatásokat hajtott végre a latin betűs átírási rendszerben is. A szótárral kapcsolatban, amelyet azután is többször kiadtak lényeges változtatások nélkül, az utóbbi évtizedekben számos tanulmány látott napvilágot, hiszen felismerték, hogy olyan értékes szókincstárral van dolgunk, amely a japán nyelv szókészletének, hangtanának stb. korabeli állapotát örökítette meg (l. többek között MATSUMURA AKIRA, *Yōgaku shiryō to kindai nihongo no kenkyū*. Tokió, 1970. 339–93; UŐ., *Kindai no kokugo*. Tokió, 1977. 229–49. Mind a három kiadást megjelentették reprintben az 1960-as és 70-es években, sőt 2000-ben egy olyan kiadvány is napvilágot látott, amely mind a három kiadás szótári anyagát tartalmazza egymás mellett, megkönnyítve ezzel az összehasonlítást. Hebon, Waei gorin shūsei. Shohan saihan sanpan taishō sōsakuin. Szerk. HIDA YOSHIFUMI – LEE HAN SOP. 1–3. Kamakura, 2000. A 3. kötetben található a szótárral kapcsolatos könyvészeti adatok és tanulmányok listája is).

Most számba vesszük azt, hogy a *yen* szó és ezzel együtt a *ye* latin írásos betűkép milyen változásokon ment keresztül HEPBURN szótárának három kiadásában. Az Ötven szótag táblázatából, amelyet HEPBURN közöl (l. alább), az *a-*, a *ya-* és a *wa-*sorban levő kanajelek latin betűs átírását soroljuk fel. Az 1867-es 1. kiadásban a következő betűképek szerepelnek: *a*-sor: *a, i, u, e, o*; *ya*-sor: *ya, i, yu, ye, yo*; *wa*-sor: *wa, i, u, ye, wo*. Az *a*-sorban előforduló betűk közül így néhány a *ya*-sorban és/vagy a *wa*-sorban is felbukkan. HEPBURN megjegyzi, hogy „There are also amongst them (syllables – S. T.) several syllables, as ㄨ and ㄨ, ㄨ and 井, ㄨ and ㄨ ... which are said to have represented different sounds in ancient times; but at the present time they can no longer be distinguished; in correct spelling, however, care must be taken that they be not written indiscriminately; there is a rule, established by ancient usage, to be observed in their use” (HEPBURN i. m. x). Különös figyelmet érdemel az, hogy az *a*-sorban az *e* helyett, amelyet HEPBURN csak itt a táblázatban használ, a szótári részben egységesen a *ye*-t alkalmazza. Ennek tudható be, hogy az 1. kiadásban nincsenek meg az *e*-vel kezdődő japán szavak, hanem ezek *ye*-vel kezdődő szavakként szerepelnek, mint például az *eda* helyett a *yeda* (‘A branch, bough, or limb of a tree’), az *en* helyett a *yen* (‘Relation, affinity, connection’) stb. A kanahasználat szempontjából a *wa*-sorú *ye* betűkép problematikusnak tűnne, hiszen helyette nyelvtörténetileg – amint láttuk – a *we* forma lenne elfogadható. Azonban HEPBURN nem a kanahasználatot, hanem a kiejtést vette alapjául az átírásnak, így a *we* kanajeleknek, amelynek hangértéke *e*, a *ye*-féle átírása nem minősül hibának, hiszen az *a*-sorú *e*-t is ugyanúgy ezzel jelölte meg. A szótár szerzője, aki így ezekben az időkben nem az *Edo*, hanem *Yedo* formát használja (i. m. ix.) – amely a korábbi latin írásos nyelveken íródott munkákban is előbukkan – szótárának 1. kiadásában a japán pénzegységet jelölő *yen*-ről még nem tesz említést, ami érthető is 1867-ben, hiszen néhány évvel HEPBURN szótárának 1. kiadása után, 1871-ben vezették be a *jen* elnevezésű nemzeti valutát Japánban. Az 1. kiadás bevezetéséből idézünk: „In the system of orthography adopted in this work, the *y* has been retained before the vowels *a* and *o* whenever possible, in order to separate the vowels, render the syllables more distinct, and follow the *kana*” (i. m. xi).

Az 1872-es 2. kiadásban ezután a következő kiegészítés történik: „Sometimes, for the sake of uniformity, and to render the dictionary more easy of consultation, a *y* has been written before *e* where it was not called for, as in *hayeru, miyeru*” (i. m. xiv). Kiemelendő, hogy a 2. kiadás már a *yen*-t címszóul veszi megadva a jelentését: ‘The Japanese dollar’. Ebben a kiadásban a kérdéses három sor közül csak a *wa*-sor tér el az 1. kiadásétól: *wa, i, u, e, o*; és ez megmarad így a 3. kiadásban is. Ami most bennünket közelebről érdekel, az a *ye* betűkapcsolat kérdése. Ezzel kapcsolatban a következőket írja HEPBURN a szótár 3. kiadásának bevezetésében: „The system of orthography adopted

in the previous edition of this work has been modified in a few particulars so as to conform to that recommended by the Romajikwai. Thus the *y* is omitted before *e*, and words which in the former edition began with *y*, in this begin with *e*, excepting the words *yen* (dollar), and *ye*, (to, towards). The *y* is also omitted in the body of purely Japanese words; and such words as were formerly written *hayeru*, *miyeru*, *iye*, *yuye*, are now written *haeru*, *mieru*, *ie*, *yue*. But in words derived from the Chinese, where the second syllable commences with 工 or ㄩ, the *y* is still retained, as being preferable to the hyphen; thus *ri-en*, *san-etsu*, *sho-en*, are written *riyen*, *sanyetsu*, *shoyen*” (i. m. xii–xiii). HEPBURN mégsem tartotta be következetesen ezt a szabályt, hiszen például a japán eredetű *hie-ru* szó helyett a *hiye-ru* (‘To get cool’), a kínai eredetű *chi-yen* szó helyett a *chi-en* (‘Delay’) névalakokat szerepelteti (MATSUMURA i. m. 1977. 238. 6. jegyzet). Az is furcsa jelenség, hogy az összesen nyolc *en* homonim címszó között, amelyek mind kínai eredetűek, öt mellé a *yen* alakváltozat van említve. Bár az amerikai szótáríró szavai-ból ítélve úgy tűnik, hogy a *yen* (‘dollar’) és a *ye* (‘to, towards’) kivételesen nem vált az *en* és *e* betűképpé a 3. kiadásban, ez csak a *ye-re* nézve igaz, hiszen az említett öt címszó között is előfordul a japán pénzegységet jelölő szó, tehát HEPBURN címszóként nemcsak a *yen-t*, hanem az *en-t* is szerepelteti, íme: *EN or YEN* (‘The Japanese dollar’), valamint *YEN* (‘A dollar, = 100 *sen*’) szemben a 2. kiadással, ahol csak a *YEN* címszó fordul elő. Ugyanígy jár el HEPBURN az először 1887-ben Tokióban megjelent „Japanese–English and English–Japanese Dictionary”-jében is, amely a 3. kiadás rövidített változata a kínai írásjegyek és kanajelek kihagyásával.

HEPBURN szótárának mind a három kiadásában az „Előszó” (Preface) után az „A Table of (the) Japanese Kana” szerepel (A), amely a kana (és *man’yōgana*) írásjegyek variánsait sorolja fel azok latin betűs átírásának kíséretében, nagyjából az „Iroha uta” vers sorrendjét követvén, s a szótár 2. és 3. kiadásának „Bevezetés” (Introduction) című részében is ez ismétlődik itt csupán a katakana kíséretében (B). A 2. kiadásban azonban a táblázat vége hiányos. Ugyanott mind a három kiadásban szerepel a „Gojūonzu” (az Ötven szótag táblázata) a katakana kíséretében (C). Ezeket csak a kérdéses három sor *-e* magú szótagjára nézve foglaljuk össze a következőképpen, megemlítve összehasonlításként néhány más átírási módot is, amelyekről majd szólunk.

3. táblázat

Hepburn	Iroha uta				Gojūonzu					
	A		B		C					
1867-es 1. kiadás	工え衣江	<i>ye</i>			工	<i>e</i>	<i>a</i> -sor	1873 BABA	工	<i>e</i>
					工	<i>ye</i>	<i>ya</i> -sor		工	<i>ye</i>
					ㄩ	<i>ye</i>	<i>wa</i> -sor		ㄩ	<i>we</i>
1872-es 2. kiadás	工え衣江	<i>ye</i>	工	<i>ye</i>	ㄩ	<i>e</i>	<i>a</i> -sor	1879 SATOW	–	–
					ㄩ	<i>ye</i>	<i>ya</i> -sor		工	<i>ye</i>
					工	<i>e</i>	<i>wa</i> -sor		ㄩ	<i>we</i>
1886-os 3. kiadás	工え衣江	<i>ye</i>	工	<i>e</i>	ㄩ	<i>e</i>	<i>a</i> -sor	1885 Rōmajikai	工	<i>e</i>
					ㄩ	<i>ye</i>	<i>ya</i> -sor		工	<i>e (ye)</i>
					ㄩ	<i>e</i>	<i>wa</i> -sor		ㄩ	<i>e</i>

Ami a (C) oszlopot illeti, az 1. kiadásban helyesen az 工 kana fordult elő az *a-*, valamint a *ya*-sorban, és az ㄩ kana pedig a *wa*-sorban, de a 2. és 3. kiadásban a két kanajel helye – hibásan – felcserélődik egymással. A latin betűs átírások sem következetes-

sek, és nem nehéz megfigyelni az összevisszaságot mind a három kiadásban. A szótári részt illetően Hepburn a 2. és a 3. kiadásban az ㄨㄣ̄-t tünteti fel a *jen* szó kanajelélül, amelynek történeti kanahasználata azonban ㄨㄣ̄ (*en < jen < wen*), tehát nem az *a-* vagy *ya-*sorú, hanem a *wa-*sorú *e* ejtésű ㄨ kanajelet kellett volna használni a szó első kanájára, bár a Meidzsi-kor elején a japánok sem alkalmazták mindig következetesen a történeti kanahasználatot. A *jent* jelölő kínai írásjegyet is magában foglaló másik szó, *enza* ('A round cushion for sitting on') esetében viszont HEPBURN helyesen a *wa-*sorú *e* kanajelet alkalmazta. Hasonló következetlenség figyelhető meg más szavakkal kapcsolatban is (l. még TSUKISHIMA i. m. 138–40). Ez a kusza helyzet azonban mit sem változtat azon, hogy HEPBURN kivételét téve a *yen-t* preferálta az *en-nel* szemben, de nem az angolban, hanem a japán szavak latin betűs átírásában.

Ahogy HEPBURN megjegyzi, a 3. kiadásban az *a-*sorban az *ye* helyére az *e* került, így az 1. kiadásban *ye*-vel kezdődő szavak itt *e*-vel kezdődő szavakká váltak. A Rómajikai (a korabeli átírásban: Rómajikwai = A Latin Írás Egyesülete) 1885-ös latin betűs átírásról szóló szabályzatában – amelyre HEPBURN hivatkozott, és amelyben a mássalhangzókra általában angolos jelölési mód érvénysült – a kérdéses három sor következőképpen szerepel: *a*-sor: *a, i, u, e, o*; *ya*-sor: *ya, i, yu, e(ye), yo*; *wa*-sor: *wa, i, u, e, o(wo)*. A zárójelbe tett két alakkal kapcsolatban a szabályzat csupán azt mondta ki, hogy a két partikula へ (*e*), illetve ㄨ (*o*) legyen *ye*, illetve *wo* az átírásban (2. és 4. cikkely. I. Meiji ikō kokuji mondai shōan shūsei. Szerk. YOSHIDA SUMIO – INOGUCHI YŪICHI. Tokió, 1962. 291–303), amit HEPBURN valóban követett a 3. kiadásban, de ez a kana „ábécé” táblázatából nem derül ki egyértelműen.

Egy évvel a HEPBURN-szótár 2. kiadásának megjelenése után, 1873-ban Párizsban megrendezték a keletkutatók első nemzetközi konferenciáját, ahol a „De la transcription européenne des textes japonais” címmel két alkalommal is ülést tartottak, és a HEPBURN-féle 1867-es, esetleg az 1872-es átírástól több ponton eltérő átírást fogadtak el. Szóba került a szóban forgó kanajelek átírása is, és a neves osztrák orientalista, AUGUST PFIZMAIER véleménye, miszerint a japán helyesírást követve az ㄨ(ㄨ) és az ㄨ(ㄨ) átírása megkülönböztetendő, és az előbbi *ye*, az utóbbi pedig *e* legyen, elfogadásra talált (Comptendu du Congrès international des Orientalistes à Paris en 1873. 1. kötet. Párizs, 1874. 120, 128. PFIZMAIER szerteágazó tudományos tevékenységével külön kötet foglalkozik: August Pfizmaier [1808–1887] und seine Bedeutung für die Ostasienwissenschaften. Szerk. OTTO LADSTÄTTER – SEPP LINHART. Bécs, 1990.).

ERNEST MASON SATOW (1843–1929), aki az 1879-es tanulmányában a japán tudósok munkáira támaszkodva részletesen foglalkozott az átírás kérdésével, a transliteráció elve mellett tör lándzsát, szem előtt tartva ennek a nyelvtörténeti kutatásokban való használhatóságát (On the Transliteration of the Japanese Syllabary: Transactions of the Asiatic Society of Japan 7. 1879: 247–55, 259). SATOW javaslata szerint a kanahasználat módját követve kell átírni, például az *Oszaka* (*Ōsaka*) helynév kanajelekkel jelölve akkoriban *o+ho+sa+ka* volt, tehát *Ohosaka*-nak kell átírni. Így érthető, hogy SATOW a következő átírási módot javasolja a kérdéses három sort illetően: az *a*-sor: *a, i, u, –, o*; a *ya*-sor: *ya, –, yu, ye, yo*; a *wa*-sor: *wa, wi, –, we, wo*. Itt azért szerepel a *wi*, *we* és *wo*, mert e háromra külön-külön egy-egy kanajel volt használatos, és az *a*-sorban nincs meg az ㄨ kanajel, amelyet SATOW ennek *je* (*ye*) hangértéket tulajdonítva a *ya*-sorba helyezett. Ha ezen átírást követnénk, a szónk betűképe *wen* lenne.

PHILIPP NOACK japán nyelvkönyvében (Lehrbuch der japanischen Sprache. Lipcse, 1886.), amely nem a kiejtés szerinti, hanem a korabeli kanahasználat szerinti latin betűs átírást alkalmazta, hasonlóképpen járt el, és a szóban forgó három sorral kapcsolatban a következő átírásokat tüntette fel: *a*-sor: *a, i, u, e, o*; *ya*-sor: *ja, ji, ju, je, jo*; *wa*-sor: *wa,*

wi, wu, we, wo. (NOACK munkája és más korabeli főbb japán nyelvkönyvek, amelyekre alább hivatkozunk, reprintben is hozzáférhetők: *The Western Discovery of the Japanese Language in Eight Volumes.* Szerk. STEFAN KAISER. Richmond, 1995.; 1. még KAISER ugyanitt az első kötetben megjelent írását: *Introduction: Pre-Twentieth-Century Western Studies of the Japanese Language: Discoveries and Rediscoveries.* 3–89.) A szerző azt írja, hogy „Die japanischen Zeichen für *i, u* und *e* ... sind dieselben wie für *ji, wu* und *je*, welche letztere drei Silben sind auch in der Aussprache von *i, u* und *e* nicht unterscheiden.” (i. m. 21). Továbbá azt is olvassuk, hogy „In der Silbe *je*, aus *i* und *e* entstanden, wird das *j* auch oft wie ein kurzes *i* ausgesprochen, kann aber auch stumm sein, wie z. B. in dem Namen *Jedo*, der wie *Eddo* ausgesprochen wird, ferner in *je*, das Bild; *je* oder *jeda*, der Ast” (i. m. 23). A könyv végén levő szójegyzékben szónkat két ízben szerepelteti, mégpedig a *Jen* („spr. enn”), valamint a *Wen* címszónál, jelezvén azt, hogy kanajelekkel így kétféleképpen írják. NOACK gyakorlatilag alig használja az *e-t* szókezdő helyzetben, és a szójegyzékben az *E* betűnél a *je*-hez és a *we*-hez irányít. BASIL HALL CHAMBERLAIN (1850–1935) jeles japanológus, aki résztvett a Rómajikai 1885-ös szabályzatának kidolgozásában (HIRAI MASAO, *Kokugo kokuji mondai no rekishi.* Tokió, 1949. reprint: 1998. 188, 269; YOSHIDA – INOUCHE i. m. 281–2, 289) 1889-ben ugyanabban a folyóiratban, ahol tíz évvel korábban SATOW tanulmánya is megjelent, azt írja, hogy maga SATOW is most már inkább hajlandó feláldozni a régit a modernért, mintsem fordítva, vagyis nem a régi, hanem a mostani kiejtést tükröző átírást preferálja (BASIL HALL CHAMBERLAIN, *Rodriguez’ System of Transliteration: Transactions of the Asiatic Society of Japan* 16. 1889: 15–6).

SATOW pedig akkor másképpen járt el, amikor 1873-ban a gyakorlati nyelvtanulást szem előtt tartva egy japán társalgási könyvet tett közzé, amelyben a latin betűkkel átírt japán mondatokban ötféle betűképet, azaz *e, é, ě, ye* és *yé-t* szerepeltetett (ERNST MASON SATOW, *Kuaiwa Hen, Twenty-five Exercises in the Yedo Colloquial, for the Use of Students.* Jokohama, 1873). Az ilyen jelölésmódok közül, amelyekben francia nyelvi hatás figyelhető meg, a *ye* (és *yé*) – amely az *i*, valamint az *u* után fordult elő – bizonyára a [je] ejtés meglétére utal (TOKIWA TOMOKO, E. M. Satou „Kuaiwa Hen” ni mirareru onsetsu 'e' no hyōki genri: *Kokugo to kokubungaku.* 78. 2001/6: 41–53). SATOW 1879-es írása szerint: „At the present day, over the greater part of the country, ㄥ, as an initial, is pronounced *ye*, and it is only, as far as I am present informed, the Yedo and Kiyauto dialects that sound it *e* at the beginning of a word. Even in these dialects, when preceded by an open syllable, or by the final ㄨ (̄) it is mostly pronounced with a faint *y*” (SATOW i. m. 1879. 247–8). Még WILLIAM GEORGE ASTON (1841–1911) „A Grammar of the Japanese Spoken Language” (Jokohama–Tokió–London, 1888.; 1. még YOSHIOKA HIDEYUKI, *Asuton 'Nihongo kōgo bunen' no rōmaji hyōki: Waseda daigaku digakuin bungaku kenkyūka kiyō* 41. 1996/3: 30–2) című könyvére is hivatkozunk, amely a kérdéses három kana sorral kapcsolatban ugyanazt az átírást tünteti fel, mint ami HEPBURN szótárának 1. kiadásában is szerepel. Ami a *ye-t* illeti, ASTON, aki az *a*-sorban az *e*, a *ya*- és a *wa*-sorban a *ye* betűképet alkalmazza, a következőképpen ír: „In the syllable *ye* the *y* in most words silent, or nearly so, and is often omitted in romanized Japanese” (i. m. 4). „*Ye*, 'towards', 'to'. The *y* in this particle is pronounced very lightly and perhaps the student's safest plan is to omit it altogether, as many Japanese do” (i. m. 134). Tehát a két – *e* és *ye* – betűkép hangértékét gyakorlatilag majdnem azonosnak tartja (1. még MATSUMURA i. m. 1970. 484). Mindenesetre valószínű, hogy az [e] ejtés volt a domináns az edoi, vagyis a tókioi nyelvben, bár a [je] ejtés is jelen volt; fonemikus szinten pedig csak az /e/ létezett (MATSUMURA AKIRA, *Edogo ni okeru renboin no onka.* In: UŌ., *Zōho edogo tōkyōgo no kenkyū.* Tokió, 1998. 232–5. A tanulmány, amely más korabeli angol nyelvű japán nyelvkönyvekre is hivatkozik, eredetileg 1955-ben látott napvilágot).

A szónnal kapcsolatban is nyilván hasonló lehetett a helyzet. ERNST RICHARD EDWARDS megfigyelései szerint, aki a Meidzsi-korban közelebbről megvizsgálta szónek ejtését, az olyan szókapcsolatokat, mint az *ichi en* ('egy jen'), *ni en* ('két jen') stb. egyes beszélők hiátustöltővel – vagyis egy [j] elemet a két magánhangzó közé iktatva – ejtik, mások pedig anélkül (E. R. EDWARDS, *Étude phonétique de la langue japonaise*. Párizs, 1903. Az 1935-ben megjelent japán fordítását használjuk: 44, 230, 236). Annak, hogy bizonyos hiátusos kapcsolatokban a két vokális közé – valamint az *-n* után (*san en* 'három jen') – simuló konzonáns-féle iktatódik be, nincs fonémaértéke, de a latin betűs átírásban SATOW az 1873-as nyelvkönyvében ezt a jelenséget igyekezett megjelölni a *ye*-vel és *yé*-vel (TOKIWA i. m. 49). SATOW 1879-es tanulmánya szerint az újkorban legalább a kiotói és tokiói standard dialektusokban a 井*wi*, a 二*we*, illetve a 三*wo* szókezdő helyzetben elveszítették a mássalhangzójukat, és *i*, *e*, illetve *o* ejtésűek lettek. Továbbá azt írja, hogy „In those dialects which still pronounce 二 as *ye*, the sign 二 has likewise that sound... In the west and north of Japan, the few indigenous words which begin with 二 (*we*) are pronounced as if they were written with 二, that is, according to the practice of that part of Japan, as *ye*” (SATOW i. m. 1879. 251). Egyes kyūshū-i és tōhoku-i nyelvjárásokban a *je* valóban tovább élt és él (HASHIMOTO i. m. 1966. 313). FREDERICH VICTOR DICKINS (1838–1915) pedig a következőket írja: „The *kana* 'ye' I should always so write. In words like 'yenrio', 'yenmin' the 'y' sound is always to my ear more or less distinct, in 'yen' especially so” (The „kana” Transliteration System: Transactions of the Asiatic Society of Japan. 8. 1880: 255).

(Folytatjuk.)

SENGA TORU

The word *yen* and what surrounds it

In 1871, the Japanese government introduced a new currency whose name has ever since been represented as *yen* in most languages spelt in the Latin alphabet, even though the name of the currency is pronounced [en] in Japanese. The sound value of the Chinese character (*kanji*) 圓 (円), respectively of the *kana* symbols 圓, used to be [wen] that subsequently changed into [jen] in the Kamakura period, and then in the Endo period, sometime in the 18th century, into [en]. Thus, there is no obvious linguistic reason why in the late nineteenth century (and ever since) the name of the currency should be transliterated as *yen*. However, the language manuals and dictionaries published in those days retained *ye*-type transliterations of *a*-, *ya*- or *wa*-line syllables with an *e* nucleus – whose phonemic value was, and is, uniformly /e/ –, with special regard to the 1867 first edition of James Curtis Hepburn's Japanese–English dictionary in which *e*-initial Japanese words do not figure at all, such items being represented as *ye*-initial. For chronological reasons, the word denoting the new currency does not occur in that dictionary, although the system of transliteration employed by Hepburn allows one to reconstruct the spelling *yen*, a form that does actually occur as an entry in the second edition of 1872. In the third edition of 1886, following the transcription system elaborated in 1885 by *Romajikai* (Romanisation Club), all *ye*-initial words were written as *e*-initial, except that both *en* and *yen* occur as separate entries, though Hepburn himself exceptionally preferred *yen* over *en*. On Japanese banknotes, *yen* made its debut in 1872, in an English environment (*HUNDRED YEN, TWO YEN, etc.*). The shape – considered as an English form – is acceptable; yet it is difficult to understand why the Bank of Japan (Nippon Ginkō) persists in using the Latin-letter inscription e.g. *NIPPON GINKO 5000 YEN* on the banknotes it issues.

TORU SENG